

Продуктивність слова *кушпела*, уживання його носіями різних говірок і давня лексикографічна історія ставить під сумнів беззаперечність кваліфікування його як вузького діалектизму.

Література

1. Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1908. – Т. II.
2. Дубровський В. Словник московсько-український. – К.: Рідна мова, 1918.
3. Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. III.
4. Желехівський С., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. I.
5. Ніковський А. Словник українсько-російський. – К.: Горно, 1927.
6. Сизько А. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. – Дніпропетровськ, 1990.
7. Словарь русских народных говоров. – Л.: Наука, 1980. – Вып. 16.
8. Словник синонімів української мови: У 2-х томах. – К.: Наук. думка, 1999–2000.
9. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. IV.
10. Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. II.

Олександр Скопненко, к. ф. н.

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)

Тетяна Цимбалюк, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'374

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СИНОНІМИ В МОВІ ХУДОЖНІХ ПЕРЕКЛАДІВ МИКОЛИ ЛУКАША

Наприкінці ХХ ст., коли верховинні здобутки української школи художнього перекладу стали важливою частиною простору національної культури, по-новому зазвучала проблема тягlosti традицій. Бурхливі дискусії навколо нормалізаційних та кодифікаційних процесів останнього часу показали згубність прокрустового ложа мовного узусу радянського типу, коли велика кількість питомого українського матеріалу всіх мовних рівнів опинилася на периферії або й поза межами національної літературної мови [1, с. 6].

Чому ж творча спадщина М. Лукаша й досі актуальна в цьому контексті? У своїх перекладах з 18 мов майстер не лише втілює незбориме прагнення народу бути рівноправним у діалозі культур, не тільки наочно поєднав мовно-літературний досвід української класики ХІХ ст. та живомовні процеси другої половини минулого століття. М. Лукаш титанічною працею, яку дехто в його добу сприймав за сізифову або за боротьбу з вітряками, довів, що національний організм до кінця ще не пережив багатьох мовотворчих тенденцій, закладених у новій українській літературній мові в ХІХ – на початку ХХ ст. Інакше кажучи, майстер, попри неоднакову реалізацію своїх ідей у різних перекладах, зумів таки відстояти українську концептуальну картину світу, яка в усій багатогранності й складності взаємозв'язків з іншими мовами залишається неповторною (типовий образ – «це образ прототипічний, і він виокремлює зі світу «Дійсне» позначуваний об'єкт, відповідаючи на питання «Що це?». Концепт – це знання про позначуване в усіх його зв'язках та відношеннях, і він відповідає на питання «Що відомо про це?»» [7, с. 100]).

Лукашева манера художнього перекладу цікава з багатьох поглядів, проте його підхід до використання фразеологічних засобів має особливу

рельєфність і своєрідність, бо жоден з відомих перекладачів не зумів зробити фразеологію наріжним каменем творчого доробку.

У мовознавстві проблема фразеологічної синонімії належить до одних з найскладніших, оскільки дослідникам доводиться так чи інакше розглядати як зовнішню синонімію (міжрівневу лексико-фразеологічну) [4, с. 210–213], так і внутрішню (однорівневу фразеологічну) [6, с. 950]. Крім того, у фразеології синонімічними зв'язками охоплено переважну більшість фразеологічних одиниць. Скажімо, у білоруській мові ці зв'язки пронизують 62% від загальної кількості фразеологізмів (3600 одиниць), і приблизно тільки десята частина лексем об'єднується в синонімічні ряди (їх близько 11 тисяч) [3, с. 83].

Дослідження синонімічних відношень важливе передусім з огляду на потреби лексикографії, оскільки сучасні фразеологічні словники не можуть продемонструвати єдиного підходу до подачі синонімів-фразеологізмів або й просто уникають цієї проблематики. Так, Фразеологічний словник української мови наводить досить обмежений синонімічний ряд (наприклад, *хоч відбавляй, по горло, по зав'язку* [8, с. 113]), а у структурі Словника фразеологізмів української мови [5] взагалі не передбачено навіть мінімального відображення синонімічних зв'язків у межах фразеології.

Під час установлення синонімічних відношень не раз доводиться долати шлях поміж Сциллою і Харибдою змістових розходжень між фразеологізмами та ієрархічними зв'язками домінанти і членів ряду. Це спричинюється до того, що деякі дослідники доходять висновку про неможливість або неймовірну складність у виділенні такого звороту, «який би в найзагальніших рисах виражав поняття, спільне для всіх членів синонімічного ряду, і виступав би опорним, заголовним виразом ряду – його домінантою» [2, с. 4]. Тому М. Коломієць та Є. Регушевський у своєму Словнику фразеологічних синонімів у ролі домінанти синонімічного ряду використовують лексему, рідше – вільне словосполучення й тільки подеколи – фразеологічну одиницю [пор.: 10, с. 7]. Проте в білоруському мовознавстві відомий інший підхід. Так, І. Лепешев твердить, що домінантою (стрижневим, опорним виразом) синонімічного ряду виступає найуживаніший фразеологізм, «який має широку контекстуальну сполучуваність і, що особливо важливо, здатний більш-менш вільно замінювати в контексті інші синонімічні вирази» [3, с. 88]. Наприклад, фразеологічна одиниця *хочь адбаўляй* (каго, чаго) є домінантою синонімічного ряду зі значенням 'дуже багато': *адбою няма* (ад каго), *ад туза, без ліку, без меры, будзь здароў, бяры не хачу* (чаго), *валицца цераз горла* (у каго) [3, с. 83–84] тощо. У Словнику фразеологічних синонімів синонімічний ряд з домінантою **багато** має такий вигляд: **без ліку**; (переважно грошей) **кури не клюють**; **[і] свині не їдять**; **[хоч] лопатою горни** (греби, загібай); (безліч) **аж кишить, зневажл.**; **до біса**; **як [за гріш] маку**; **як піску морського**; **ні проїхати ні пройти**; **на волівій шкурі не списати**; **хоч греблю гати**; (про роботу, справи, клопіт тощо) **по горло**; **по [самі (самісінькі)] вуха**; **[аж] по шию**; **з головою**; **по [саму (самісіньку)] зав'язку**; **ціла купа**; (надзвичайно багато) **як цвіту в городі (по всьому світу)** [2, с. 10].

Окреслені та деякі інші проблеми підштовхнули В. Телію до висновку, що «маніпуляція зі значенням безвідносно до реальної інформації, яку несуть ідіоми, призводить до постулювання синонімії там, де можна говорити тільки про к в а з і с и н о н і м і ю (тобто близькість значення – і не більше того) і то – за сигніфікатом, тобто на рівні перетину значень, а не реального функціонування ідіом у мовленні (тексті)» [7, с. 88]. Тому встановлення синонімії в розгляданому матеріалі передусім має спиратися на широке контекстне оточення фразеологічних одиниць. Цим вимогам відповідають ілюстративні матеріали словникових статей довідника «Фразеологія

перекладів М. Лукаша», який поки що є найповнішою лексикографічною фіксацією фразеологічного фонду Лукашевих перекладів.

У статті свідомо залишена поза увагою в а р і а н т н і с т ь фразеологічних одиниць дібраного матеріалу, оскільки нашим першорядним завданням було саме виділення синонімічних рядів без урахування здатності одного й того самого фразеологізму виступати у двох, а то й більшій кількості різновидів, що взаємозамінні в будь-якому контексті. Відомо, що чи не найголовнішим критерієм розрізнення варіантів синонімів є непорушність внутрішньої форми фразеологізмів зі змінним складом компонентів. Скажімо, одиниці *урізати хлости* та *усипати хлости*, безперечно, є варіантами одного фразеологізму. Проте, на нашу думку, *на підставі дібраного матеріалу* не можна визначити серед них функціонально головний варіант, тому схожі мовні одиниці далі наведено поруч у синонімічних рядах.

Однією з найчисленніших груп фразеологічних синонімів, дібраних з мови перекладу М. Лукаша, є синонімічний ряд із загальним значенням 'побити': *зняти руку* (на кого), *полатати боки* (кому), *попом'яти боки* (кому), *благословити по плечах* (кого), *дати духопела* (кому), *подерти шкуру* (на кому), *спустити шкуру* (з кого), *дати лупки* (кому), *уліпити потилицника* (кому), *посікти на капусту* (кого), *пошаткувати на капусту* (кого), *дати ляпаса* (кому), *урізати ляпаса*, *дати чосу* (кому), *задати чосу* (кому), *дати в зуби* (кому), *поблагословити зуби* (кому), *докласти воза* (кому), *дати гарту* (кому), *дати ляца* (кому), *дати носака* (кому), *надавати носаків* (кому), *дати пам'яткового* (кому), *дати перегону* (кому), *дати прочухана* (кому), *дати хлости* (хлосту) (кому), *урізати хлости* (кому), *усипати хлости* (кому), *пустити юшку* (кому), *перелічити ребра* (кому), *полічити ребра* (кому) та ін. (фразеологізми та ілюстративний матеріал у цій статті подано за [9] зі збереженням усіх особливостей правопису оригіналу) [– Гадаю, Санчо, – сказав він [Дон Кіхот] по якійсь хвилі, – що мене вже відлучено від церкви за те, що я зняв гвалтовно **руку** на її слугителя: «*Luxta illud, si genis suadente diabolo...*» (Сервантес); Прибігли вони туди, розпитались у людей, у чім річ, та доброго **дали** Тофанові **духопела** – так **боки полатали**, що ну (Боккаччо); Санчо Панса, побачивши таку напасть, кинувся на скаженого з кулаками, але обшарпанець одним ударом збив його з ніг, а тоді скочив на нього і добре **попом'яв** йому **боки** (Сервантес); ... ледве вихопив свого гартованця, як вони вже бучками своїми **по плечах благословили** (Сервантес); Нехай він подер шкуру на тих черевиках, що ти справив, так ти ж зате на ньому **шкуру подер** (Сервантес); ... а скоро ви, пане, з лісу виїхали, і ми zostалися самі, знов прив'язав мене до того самого дуба і такої **дав хлости**, що всю **шкуру** з мене **спустив**, як із святого Бартоломея (Сервантес); ... їх [людей] стількох урозтіч [Дон Кіхот] обернув, та з того сорому й досади згуртуються знов і до нас кинуться -- **ох і дадуть** же нам тоді **лупки!** (Сервантес); ... [корчмар] серед того молитвування **вліпив** рицареві доброго **потилциника**... (Сервантес); ... [глядачі] не побачили, як два грізні супротивники **посічуть** один одного **на капусту** (Сервантес); ... бо як застане її [дочку] панотець, то **пошаткує на капусту**, що й вуха цілого не лишиється (Сервантес); ... якийсь турок **дав** йому [Шолудивому] **ляпаса**, і з тої досади та з жадоби помсти він поламав свою віру й побусурманився (Сервантес); От візьму підійду нишком до вашеї і **вріжу** два чи три **ляпаса**, що ви й ногами вкристесь (Сервантес); Як на мене, то, клянуся богом, я такого б **дала** йому **чосу**, що довіку не забудь би! (Боккаччо); Роздивився – аж не він; та й **задав** я хлопцю **чосу** (Лопе де Вега); ... дон Луїс... так йому [служі] **дав у зуби**, що бідолаха аж мазкою вмився (Сервантес); ... аби тільки те каміння не з швигалок летіло, як ото в битві двох військ, де вашій милості **зуби поблагословили**... (Сервантес) тощо].

Великий синонімічний ряд утворюють і фразеологізми, що мають загальне значення 'думати': *мати думку, мати на думці, на думці* (кому що), *не виходить з думки* (кому хто), *покласти думки* (чий на кого), *пориватися думкою* (до кого), *розкидати думкою* (куди), *стояти при думці* (кому що), *кидати думкою, зводити собі на думку, думки рояться* (чий), *думки в голові шибаються, думка думку побиває* (в кого), *думка мучить* (кого), *думка набігає* (кому), *думка насувається* (кому), *вертиться на думці* (в кого що), *заходити в голову, у голові вихряться думки, у голові рояться думки, крутити мозком та ін.* [[Командор:] *Я ж інакшу думку маю: причепив до боку шпагу і нашив хреста на груди, – то поєднує же усюди із одвагою повагу* (Лопе де Вега); *Добре знають [монахи], що багато людей задовольняється такою відповіддю і розуміє її інакше, ніж вони самі мають на думці* (Боккаччо); *Але Жізель уперто не виходила Полетті з думки...* (Стіль); *Не на одного та й не на двох накидала вона оком, поки визиркала, нарешті, одного молодика собі до вподоби, поклавши на нього всі свої думки* (Боккаччо); *От у сього Пірра й закохалась Лідія, та так же сильно, що вдень і вночі тільки до нього думкою поривалась* (Боккаччо); *Він [Шарль] розкидав думками туди й сюди: може, звернутися до батька, може, продати щось?* (Флобер); *Я так твердо стою при сій думці, що якби мені уможливлено неможливе, ... я все одно волів би взяти участь у тому преславному поході* (Сервантес); *Бо я вже, знаєте, туди й сюди думкою кидав: таки не випадає панові мойму на архієпископа йти* (Сервантес); ...[Рустіко] *зводив собі на думку, яка вона гарна і молода дівчина...* (Боккаччо) тощо].

До найбільших синонімічних рядів також належить і група фразеологізмів із загальним значенням 'плакати': *за сльозами світу не бачити, зрошувати сльозами, лити сльози, митися сльозою, лити струми сліз, не висихати зі сліз, обливати сльозами, поливати сльозами, проливати сльози, витрушувати з очей сльози, розжалобити до сліз* (кого), *розливатися гіркими сльозами, точити сльози, у сльози, мало очей не виплакати, сміятися на кутні, розпускати нюні та ін.* [Чи живий ти [, Яне Бібіяне], чи здоровий?.. Тут батьки твої – *за сльозами світу не бачать* (Єлин Пелин); *Дон Луїс усе поривався цілувати йому руки, зрошуючи їх буйними сльозами* (Сервантес); *А дівчина все сльози лила, та васильків своїх допоминалася; так і померла плачучи* (Боккаччо); [Хор ангелів:] *О, лийте, браття, струми сліз гірких: пропає сей світ – лукавий переміг...* (Мадач); *Не плач мила, не мийся сльозою, Будеш мені вірною женою...* (Бернс); *Йди ж, сину мій, ... і утіши жону твою, що з сліз не висихала...* (Боккаччо); ... [Ермелліна] *сама тримала його в своїх обіймах, гіркими сльозами мертво обличчя його обливаючи...* (Боккаччо); *Ті квіти поливала вона [Ізабетта] не простою водою, а все рожаною або помаранчевою, та ще сльозами своїми* (Боккаччо); – *Я перший пролив би сльози, – промовив парох, почувши ту назву, – якби хто казав спалити сю книгу* (Сервантес); *Африкан Петровський аж озвірів од радощів, горлає, свистить, крутить головешкою, витрушуючи з очей сльози* (Горький) тощо].

Залучений до аналізу фразеологічний матеріал підтверджує думку тих дослідників, які переконані, що синонімічні ряди найчастіше об'єднують різноструктурні та подібноструктурні фразеологізми [3, с. 84]. Наприклад, ряд із загальним значенням 'дуже багато' має найбільше різноструктурних фразеологічних одиниць (*аж кишить* (кого), *без ліку, хоч відбавляй (одбавляй), до біса, як воші, і на волівій шкурі не стишеш* (що), *по горло, на цілу губу*), хоч у ньому наявні й одноструктурні (*хоч відбавляй – хоч розірвися, як воші – як комашня, по горло – по зав'язку*).

У синонімічному ряду із загальним значенням 'заплакати' подібну структуру мають одиниці *ударитися в сльози – умитися слізьми*, а переважній більшості фразеологізмів цієї групи властива

одноструктурність (пор.: *проронити сльозу, пустити сльозу, зронити сльозу*).

Фразеологізми синонімічних рядів відрізняються між собою ще й іншими параметрами, зокрема:

1. Конотацією (експресивно-оцінним забарвленням). Наприклад, одиниці *піти землю їсти, скалити зуби, волосся стає дуба* мають відтінок зневаги, згрубілості; *віддати богу душу, полягти головою, кров німіє* – піднесеності [... *поки ви помрете, то я перше піду землю їсти, і отоді вже буду, може, німий-німісінкый, і словечка не промовлю до кінця світу* (Сервантес); *Охоронники розгублено переглянулись і зразу перестали скалити зуби* (Стіль); ... *мені робиться моторошно, волосся на голові дуба стає...* (Боккаччо); [Мефістофель (до Фауста):] *З тобою вдвох посвідчити я мушу, Що муж її віддав вже богу душу* (Гете); [Флорес:] *Лиш учора бій відбувся, і чимало там народу головою полягло* (Лопе де Вега); [Мефістофель (до Фауста):] *Звуть [духи] тебе в світи З цієї самоти, Що від неї кров німіє, Розум туманіє* (Гете)].

2. Функціонально-стильовою належністю. Скажімо, фразеологічні одиниці *дати сторчка, заорати носом, укритися ногами, без олії в голові, носити розум у череві, а тельбухи в голові, скалити зуби* – розмовні, а *докинути лепту, кинути лепту* – книжні [Скривився, дума, що зляка! Та й ті дракони – все цяцькові, Труснїть – і дасть він сторчка! (Гете); [Лемури:] *Підкралась старість тайкома, Цінком мене угріла, Я, бідний, носом заорав, Та не куди – в могилу!* (Гете); *От візьму підійду нишком до вашеї і вріжу два чи три ляпаса, що й ногами вкриєтесь* (Сервантес); ... *був то чоловік добрий, хоч добра мав, сердега, не гурт, але, як то кажуть, без олії в голові* (Сервантес); [Терсіт:] *Оцей зачуханий панок, Ахілле, оцей Аякс, що носить розум у череві, а тельбухи в голові, – я тобі знаєш що про нього зараз розкажу?* (Шекспір); *Охоронники... перестали скалити зуби* (Стіль); *І про те не забувайте, що кожному,... що до нашого братства приписаний, годиться й грошима сяку-таку лепту докинути* (Боккаччо); [Архієпископ (до Цісаря):] *Покайся ж хоч тепер і не гніви святинь, З добра неправого посильну лепту кинь* (Гете)].

Більшість аналізованих зворотів належить до активного складу фразеології (як-от у ряду з домінантою ‘розумний’ – *розумна голова, мати голову на плечах, багатий на розум, бистрий на розум, дозрілий на розум, жвавий на розум, не вбогий на розум, сповна розуму, не в тім’я битий*), проте серед них є фразеологічні одиниці, що притаманні пасивному шарові цієї мовної підсистеми (наприклад, *попустити гамульця, управити гамульця, ні стейки ні гейки, до гаріля, налягти на демено, на канцур’я, з одного модла вишито та ін.*). При цьому треба зазначити, що використання мовних одиниць діалектного (рідше – книжного) походження, залучення застарілих фразеологізмів у деяких перекладах М. Лукаша стає найпомітнішою ознакою його творчої манери. Щоправда, у багатьох випадках дуже важко, а то й просто нереально знайти об’єктивні критерії, які б лягли в основу стилістичної атрибуції цих параметрів (розмовного, застарілого та діалектного фонду). Саме тому під час укладання словника-довідника «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» довелося свідомо відмовитися від позначок *заст., розм., діал.*, оскільки як для аналізованого матеріалу, так і взагалі для української фразеології важко окреслити межі згаданих стилістичних рубрик.

На особливу увагу заслуговує проблема сполучуваності фразеологічних одиниць синонімічних рядів. Наприклад, фразеологізми Лукашевих перекладів можуть уживатися:

1) тільки щодо людей (*змахнути сльозу, зронити сльози, обливати сльозами, омити слізьми, розжалобити до сліз* (кого), *як комашня, сльози точать* (з кого)) [... *на них [братів] дивлячись, і з присутніх не один сльозу змахнув* (Сервантес); *Ці сльози зронив чорношкірий хлопчак – За те, що він негр, – його били* (Родарі); [Ермелліна] *сама*

тримала його в своїх обіймах, гіркими **сльозами** мертво обличчя його **обливаючи** (Боккаччо); **Врейти принцеса відчутиться, опам'ятається і подасть через ґрати білії руки, а рицар поцілує їх тисячу разів і омиє гарячими **сльзьми**** (Сервантес); **Та повість розжалобила Антігона до сліз** (Боккаччо); [Мефістофель (до Фауста):] **Поглянуть любо: скрізь коляси, І пішоходи, й тарантаси, Гармидер, галас, метушня, Кишать люді, як **комашия**** (Гете); [Естеван:] **Вас, люди чесні, хоче запитати отець, з якого **точать сльози** й кров** (Лопе де Вега)];

2) щодо інших істот та неістот (аж **кишить** (крабів, чар)) [Крім того, на кораблі до припливу можна крабів наловити. Там їх **аж кишить**... (Стіль); [Фауст:] **Тепер тих чар в повітрі аж кишить, Не знаю вже, де дітись од привидь** (Гете)];

3) стосовно неістот (без ліку (чого), хоч **греблю гати** (чого), до **біса** (чого), і на **воловій шкурі не спишеш** (що), по **горло** (чого) тощо [[Форкіада:] **Залів, ходів, коридорів там без ліку, без числа**... (Гете); ... **там тих пригод [у Севільї] на кожній вулиці й завулку – хоч греблю гати** (Сервантес); **Тих сукновалень і так уже до біса, аж три сотні з половиною** (Слин Пелин); ... **а було їх [реліквій] там стільки, що й на воловій шкурі всіх не спишеш** (Боккаччо); **Тут і без цього справ по горло: мобілізувати народ на захист приміщення, виступати на аеродромі**... (Стіль)].

Якщо порівняти сполучуваність наведених фразеологізмів із загальномовною, зафіксованою в Словнику фразеологізмів української мови, то може скластися враження, що в перекладах М. Лукаша фразеологічні одиниці не володіють повним набором сполучувальних можливостей. Пор.: **без ліку** (кого, чого), **до біса** (кого, чого), **аж кишить** (кого, чого). Однак це треба пояснити не тільки контекстуальними умовами, але й кількістю залучених до аналізу ілюстративних прикладів, адже в словнику-довіднику «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» з огляду на обсяг видання не подано всього матеріалу, що входить до картотеки індивідуально-авторських уживань фразеологічних одиниць, приказок, прислів'їв тощо в мові художніх перекладів М. Лукаша [9, с. 4].

Синонімічні зв'язки в мові перекладу майстра пронизують переважну більшість фразеологічних одиниць. При цьому ієрархія фразеологічних відношень, перетин синонімічних рядів та значень спонукають до вироблення концепції ідеографічного словника фразеологізмів перекладів М. Лукаша.

Література

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004.
2. Коломієць М., Регушевський Є. Словник фразеологічних синонімів. – К.: Рад. школа, 1988.
3. Лепешаў І. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. – Мн.: Выш. школа, 1998.
4. Скрипник Л. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1979.
5. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. Білоноженко, І. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 2003.
6. Тараненко О. Синоніми української мови // Словник синонімів української мови. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 2.
7. Теля В. Русская фразеология. – М., 1996.
8. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. Білоноженко, В. Винник та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1.
9. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник / Уклад.: О. Скопненко, Т. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002.
10. Яранцев Р. Словарь-справочник по русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1985.